

TILSHUNOSLIKDA “KONSEPT” TUSHUNCHASI: NAZARIY ASOSLAR VA LINGVOKULTUROLOGIK TALQINLAR

Mamatova Zarina Shodimuradovna,
SamDChTI mustaqil izlanuvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340691>

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikdagi eng muhim nazariy kategoriyalardan biri hisoblangan “konsept” tushunchasining shakllanish tarixi, ilmiy-nazariy asoslari hamda lingvokulturologik talqinlari har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqot kognitiv tilshunoslik paradigmasi doirasida konseptning inson tafakkuri, til tizimi va milliy madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqligini ochib berishga qaratilgan. Ishda G. Lakoff, M. Johnson, S. Askoldov, D. Lixachev, Yu. Stepanov, Z. Popova, I. Sternin, A. Wierzbicka, N. Arutyunova, V. Maslova kabi olimlarning konseptologiya sohasidagi ilmiy qarashlari umumlashtiriladi hamda zamonaviy lingvokulturologik yondashuvlar tahlil etiladi. Konseptning nominativ, semantik, emotsional va aksiologik qatlamlardan iborat murakkab tuzilishga egaligi asoslanadi. Maqolada konseptning semantik maydon nazariyasi bilan aloqasi, shuningdek, antropotsentrik paradigma doirasidagi tadqiqotlardagi o‘rni yoritiladi. O‘zbek tilidagi “do‘stlik”, “mehmondo‘stlik” va “o‘lim” kabi konseptlar misolida ularning milliy mentalitetni, ijtimoiy qadriyatlar tizimini va madaniy stereotiplarni aks ettiruvchi lingvistik hamda nolingvistik birliklar majmui sifatidagi xususiyatlari ko‘rsatib beriladi. Leksikografik, etnolingvistik, kontekstual, assotsiativ va qiyosiy metodlar asosida olib borilgan talqinlar konseptologik tahlilning metodologik samaradorligini tasdiqlaydi. Xulosa sifatida, konsept zamonaviy tilshunoslikda til, tafakkur va madaniyat birligini mujassamlashtiruvchi markaziy ilmiy kategoriya bo‘lib, milliy dunyoqarashni anglash, madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirish hamda tarjimashunoslik va til o‘qitish metodikasini takomillashtirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, semantik maydon, konseptual metafora, antropotsentrik paradigma, madaniy kod, madaniyatlararo muloqot, o‘zbek tilshunosligi.

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются история формирования, теоретико-методологические основы лингвокультурологические интерпретации понятия «концепт», являющегося одной из ключевых категорий современной лингвистики. Исследование выполнено в рамках когнитивной парадигмы и направлено на раскрытие взаимосвязи концепта с мышлением человека, языковой системой и национальной культурой. В работе обобщаются научные взгляды Г. Лакоффа, М. Джонсона, С. Аскольдова, Д. Лихачёва, Ю. Степанова, З. Поповой, И. Стернина, А. Вежбицкой, Н. Арутюновой и В. Масловой, а также анализируются современные лингвокультурологические подходы к изучению концептов. Обосновывается положение о многоуровневой структуре концепта, включающей номинативный, семантический, эмоционально-оценочный и аксиологический компоненты. Особое внимание уделяется взаимосвязи концепта с теорией семантического поля и его функционированию в рамках антропоцентрической парадигмы. На материале узбекского языка анализируются такие концепты, как «дружба», «гостеприимство» и «смерть», которые рассматриваются в качестве репрезентантов национального менталитета, системы социальных ценностей и культурных стереотипов. Использование лексикографического, этнолингвистического, контекстуального, ассоциативного и сопоставительного методов подтверждает эффективность комплексного концептологического анализа. В заключении отмечается, что концепт выступает как центральная категория, консолидирующая язык, мышление и культуру, и играет важную роль в исследованиях межкультурной коммуникации, переводоведения и методики преподавания языка.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, национальный менталитет, семантическое поле, концептуальная метафора, антропоцентрическая парадигма, культурный код, межкультурная коммуникация, узбекская лингвистика.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the history of formation, theoretical foundations, and linguocultural interpretations of the concept of “concept”, which represents one of the key categories in modern linguistics. The research is conducted within the framework of the cognitive paradigm and aims to reveal the interconnection between the concept, human cognition, language systems, and national culture. The study summarizes the scholarly views of G. Lakoff, M. Johnson, S. Askoldov, D. Likhachev, Yu. Stepanov, Z. Popova, I. Sternin, A. Wierzbicka, N. Arutyunova, and V. Maslova, and analyzes current linguocultural approaches to concept studies. The multilayered structure of the concept – including nominative, semantic, emotional-evaluative, and axiological components – is theoretically substantiated. Special attention is paid to the relationship between the concept and the theory of semantic fields, as well as its functioning within the anthropocentric paradigm. Drawing on materials from the Uzbek language, concepts such as “friendship,” “hospitality,” and “death” are examined as representations of national mentality, social values, and cultural stereotypes. The application of lexicographic, ethnolinguistic, contextual, associative, and comparative methods confirms the effectiveness of integrated conceptological analysis. In conclusion, the article emphasizes that the concept functions as a central category integrating language, cognition, and culture and plays a significant role in studies of intercultural communication, translation theory, and language teaching methodology.

Keywords: concept, cognitive linguistics, linguoculturology, national mentality, semantic field, conceptual metaphor, anthropocentric paradigm, cultural code, intercultural communication, Uzbek linguistics.

Kirish. Tilshunoslikda “konsept” tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan kognitiv-paradigmatik yo‘nalish bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, inson tafakkuri, til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni izohlashda markaziy nazariy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Atama lotincha *conceptus* – “idrok etish”, “tushunish”, “fikran qamrab olish” ma’nolarini anglatib, dastlab falsafa doirasida obyekt va hodisalar haqidagi umumlashtirilgan bilimlar shaklini bildirgan [1]. Klassik gnoseologiyada konsept bilish jarayonining mantiqiy natijasi sifatida qaralgan bo‘lsa, kognitiv fanlar rivoji bilan uning mazmuni sezilarli darajada kengayib, tilshunoslik uchun ham muhim metodologik birlikka aylandi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida til inson tafakkurining tayyor ifodasi emas, balki dunyoni tushunish va baholashni tashkil etuvchi konseptual tizimni modellashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qilinadi [2]. Inson borliqni bevosita sezgi asosida emas, balki ongda shakllanadigan konseptlar tarmog‘i orqali idrok etadi. Ushbu konseptual xarita xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlari asosida shakllanib, til orqali yakdil ifodaga ega bo‘ladi. Shunday qilib, konsept – bu shaxsiy tafakkur mahsuli bo‘lish bilan birga, kollektiv madaniy xotiraning ifodasi hamdir.

Adabiyotlar tahlili. G.Lakoff va M.Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi til va tafakkur munosabatini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etdi [3]. Olimlar inson abstrakt tushunchalarni real tajribalar orqali metaforik modellar asosida idrok etishini isbotladilar. Masalan, “vaqt – harakat”, “hayot – yo‘l”, “muhabbat – kurash” kabi konseptual metaforalar nafaqat badiiy nutqda, balki kundalik so‘zlashuvda ham faol amal qiladi. Bu metafora modellar butun tafakkur jarayonining struktural asosini tashkil

etib, til orqali mustahkamlanadi. Natijada, har bir til o‘ziga xos konseptual tizim yaratadi va shu orqali milliy dunyoqarash modellarini namoyon qiladi.

Rus lingvistik maktabi doirasida konsept masalasi milliy mentalitetni tilda aks ettirish bilan bog‘liq holda keng tadqiq etildi. S.A.Askoldov konseptni tafakkurda shakllangan umumiy tushuncha shakli sifatida talqin qilib, uning til orqali obyektivlashishini asosiy belgi deb hisoblaydi [4]. D.S. Lixachev esa konseptni “madaniyat xotirasi” tushunchasi bilan bog‘lab, uni xalqning tarixiy, axloqiy va ma’naviy tajribasini saqlovchi mental makon sifatida talqin etadi [5]. Olimning fikricha, konseptlar millatning ruhiy qiyofasini ifodalovchi fundamental birliklardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya paradigmatlari doirasida olib borildi. Tadqiqot jarayonida konsept tushunchasining nazariy asoslarini aniqlash va uning lingvokulturologik talqinlarini yoritish maqsadida kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Jumladan, deskriptiv-tahliliy metod konsept haqidagi ilmiy qarashlarni tizimlashtirishda, taqqoslash va qiyosiy-tipologik metod turli lingvistik maktablar yondashuvlarini solishtirishda foydalanildi. Tadqiqotda o‘zbek tiliga xos konseptlar misolida lingvistik va nolingvistik birliklarning o‘zaro aloqasi kompleks tarzda tahlil qilindi.

Tahlillar va natijalar. Yu.S.Stepanov konseptni uch qatlamli tuzilma sifatida izohlaydi:

- 1.nominativ qatlam – so‘z va iboralar tizimi;
- 2.semantik qatlam – tushunchaning mazmuniy yadrosi;
- 3.aksiologik qatlam – baholovchi va qadriyatga oid ma’lumotlar [6].

Bu model konseptni faqat semantik birlik sifatida emas, balki qadriyatli-madaniy fenomen sifatida ham tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Z.D. Popova va I.A. Sternin konseptni inson ongida saqlanuvchi, til vositasida ifodalanadigan va madaniyat tomonidan tartibga solinadigan bilim birligi sifatida talqin etadi [7]. Ularning nazariyasida konsept to‘rt asosiy komponentdan iborat: leksik, kognitiv, emotsional va aksiologik qatlamlar. Demak, konsept til birligi bo‘lish bilan birga, hissiy tajriba va ijtimoiy baholash mexanizmlarini ham o‘zida mujassamlashtiradi.

N.D. Arutyunova tilda konseptlar inson voqelikni baholash jarayonining asosiy mexanizmi bo‘lib xizmat qilishini ta’kidlaydi [8], V.A. Maslova esa konseptlarni “madaniyat kodining lingvistik kalitlari” deya baholab, madaniyatni tushunishda ularning muhim rolini ko‘rsatadi [9]. A. Wierzbicka tomonidan ilgari surilgan “madaniy kalit so‘zlar” nazariyasi ham mazkur fikrni tasdiqlaydi: har bir xalq tilida milliy dunyoqarashni aks ettiruvchi asosiy konseptlar mavjud [10].

Masalan, ingliz mentalitetida *freedom, privacy, independence* kabi tushunchalar individualizm qadriyatlarini ifodalasa, o‘zbek tilida *do‘stlik, sadoqat, hamjihatlik, mehmondo‘stlik* kabi konseptlar jamoaviylik, o‘zaro g‘amxo‘rlik va ijtimoiy birdamlik idealiga asoslanadi.

Lingvokulturologik yondashuv aynan ana shu konseptlar orqali til va madaniyatning o‘zaro uzviy bog‘liqligini tahlil qiladi. Konseptlarda xalqning qadriyatlari, urf-odatlar, marosimlari va dunyoqarash modellari uyg‘un holda namoyon bo‘ladi. Masalan, “mehmondo‘stlik” konsepti o‘zbek tilida faqat lug‘aviy birlik sifatida emas, balki ritual xatti-harakatlar, maqollar va turmush marosimlari orqali keng kontekstda amal qiladi: dasturxon yozish, mehmon kutib olish, yo‘lga kuzatish kabi amallar shu konseptning noverbal ifodalardir.

“Mehmon kelsa – eshik ochiladi”, “Mehmonga hurmat – Xudoga hurmat” kabi paremiologik birliklar esa uning aksiologik mohiyatini mustahkamlaydi.

Konseptni ilmiy tahlil qilishda **semantik maydon nazariyasi** muhim o‘rin tutadi. Har bir konsept o‘z atrofida ma‘nodosh va assotsiativ birliklarni jamlab, murakkab ierarxik tizimni hosil qiladi. Masalan, “tabiat” konsepti bilan bog‘liq ravishda *tog‘, daryo, buloq, daraxt, qush, shamol, yomg‘ir* kabi birliklar umumiy semantik maydonni shakllantiradi. Bu birliklarning barchasi markaziy yadroni boyitib, konseptning mazmuniy ko‘lamini kengaytiradi.

Zamonaviy lingvistika konsept tadqiqotlarini **antropotsentrik paradigma** asosida olib boradi. Mazkur yondashuv tilni inson markazida o‘rganishni nazarda tutadi. Konseptlar insonning hayotiy tajribasi, hissiy holati va dunyoqarashi bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Har bir shaxs o‘z tajribasi asosida konseptga individual rang qo‘shadi, til orqali esa bu tajriba jamoaviy ongga uzatiladi. Natijada konsept individual tafakkur mahsuli bo‘lish bilan birga, madaniy xotiraning umumlashgan shakliga aylanadi.

Konseptlarni tahlil qilishda turli metodlar qo‘llanadi: leksikografik tahlil (lug‘at materiallari asosida), etnolingvistik tahlil (folklor va marosimlar tekshiruv), assotsiativ eksperiment, kontekstual tahlil, qiyosiy-tipologik taqqoslash. Masalan, “o‘lim” konsepti bilan bog‘liq so‘zlar – *ajal, vafot, jon bermoq, oxiratga ketmoq* – o‘zbek tilida turli stilistik va emotsional ohanglarni ifodalaydi. Xalq maqollarida esa ushbu konseptning diniy-falsafiy talqini aks etadi:

“O‘lim haq – qabr haq”; “Yaxshi ism qoldirgan o‘lmaydi”.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, konsept zamonaviy tilshunoslikda inson tafakkuri, til va madaniyatning uzviy birligini mujassamlashtiruvchi markaziy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Konseptlarni tadqiq etish milliy dunyoqarashni anglash, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, tarjima nazariyasi hamda tilni o‘qitish metodikasini takomillashtirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. XXI asrda korpus lingvistikasi, eksperimental psixolingvistika va sun‘iy intellekt yordamida konseptual modellashtirish yo‘nalishlarining rivoji konseptologiyani yangi ilmiy bosqichga olib chiqmoqda. O‘zbek tilida konseptlarni izchil o‘rganish esa milliy tilshunoslikni jahon ilmiy maydoniga olib chiqishda muhim omil bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 с.
2. Langacker R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 562 p.
3. Асколдов С. А. Концепт и слово. – Москва: Наука, 1928. – 145 с.
4. Ликхачев Д. С. Концептосфера русской культуры. – Москва: Наука, 1997. – 336 с.
5. Степанов Ю. С. Константы. – Москва: Академический проект, 1997. – 824 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – Воронеж: Истоки, 2007. – 314 с.
7. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – Москва: Язык русской культуры, 1999. – 896 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
9. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 328 p.
10. Eshonqulov M. Lingvokognitiv tadqiqotlar asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. – 214 b.
11. Bozorov N. Milliy konseptologiya muammolari. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 196 b.
12. Matnazarov S. Semantik maydon nazariyasi va o'zbek tilshunosligi. – Samarqand: SamDU nashri, 2023. – 182 b.
13. Karimova M. "O'lim" konsepti: musulmon madaniyatida va o'zbek tilida talqini. – // *Filologiya masalalari*, 2024. – №2 (45). – 78–92 b.

